

Bakının Memarlığı

Memarların və Bu Memarlığı Maliyyələşdirən İnsanların Şəxsiyyəti Açıqlandı

Fərid Ələkbərov

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 9.4 (Qış 2001)

© 2004. Azerbaijan International

AZERİ.org

Bakını gəzərkən siz müxtəlif növ binalara rast gələcəksiniz. Daş qalalar, heyranedicı saray iqamətgahları, orta əsr məscidləri ilə yanaşı müasir yaşayış binaları, müasir bank binaları və otellər. Müasir həyatın hay-küyü və qarışıqlığı içərisində hər tərəfdən tarixlə əhatə olunmaq kimi gözəl bir hiss duyulur.

Lakin, çox maraqlıdır ki, azərbaycanlıların çox az bir hissəsi Qız Qalası və 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində ucaldılan möhtəşəm binalar da daxil olmaqla şəhərin əsas qədim tikililərinin tarixi barədə məlumata malikdir. Bu tikililərin çoxu barədə, xüsusilə də Kommunist hakimiyyətindən (1920-1991) əvvəl, Neft Yüksəlişi dövründə tikilən binalar barədə ətraflı məlumat Sovet dövründə ya gizlədilmiş, ya da təhrif olunmuşdu.

Hal-hazırda tarixçilər Bakıdakı Əlyazmalar İnstitutu kimi tarixi arxivlərdə saxlanılan məlumat və qeydlərdən istifadə edərək Bakı memarlığının tarixini bir yerə toplayırlar. Bu məqalədə Fərid Ələkbərov Bakının memarlığı barədə əsrlərin sorğusunda aşkar etdiyi yeni tapıntıları sizin nəzərinizə çatdırır.

Qız Qalası Bakının ən məşhur və heyranedicı abidələrindən biridir. O çox nadir bir quruluşa malikdir: Silindr formalı 8 mərtəbəli daş qala iri bir daş çıxıntısına və ya başqa cür desək “quyruğa” birləşdirilib. Yuxarıdan ona nəzər yetirdikdə binanın nəhəng bir vergül işarəsinə bənzədiyini söyləmək olar.

Qız Qalasının yaranmasının mənbəyi indiyədək sirr olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan tarixçiləri hələ də bina bərədə ən bəsit suallar üzərində belə müzakirələr aparırlar. Buraya bu tipli suallar daxildir: Bina nə vaxt tikilib? Nə məqsədlə istifadə olunub? Nə üçün belə spesifik formaya malikdir?

Sovet arxeoloqları və tarixçiləri Qız Qalası ilə bağlı tədqiqatlar apararkən, müəyyən etmişdilər ki, bu tikili memar Məsud ibn Davud tərəfindən 12-ci əsrdə hərbi qala kimi tikilimişdir. Məsud ibn Davudun adı tikilinin divarına salınmış daşın üzərinə həkk edilmişdi. Sonralar tarixçi Sara Aşurbəyli müəyyən etmişdi ki, bu daş sadəcə olaraq tikilinin təmiri zamanı istifadə olunan qırılmış sərdabə daşdır. Çox güman ki, Məsud ibn Davud həтта memar belə olmamış və qalayla heç bir əlaqəsi olmamışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra (1991-ci ilin sonları) tarixçi memar Şamil Fətullayev özünün “Bakının Memarlıq Ensiklopediyası” nda (1998) yazırdı ki, qala 1300 il bundan əvvəl, islama qədərki dövrdə tikilmişdir.

Professor Davud Axundov daha maraqlı bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. O deyir ki, bu bina heç bir zaman hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməmiş, ancaq qədim Zərdüşt atəşpərəst məbədi olmuşdur. Axundov özünün “Qədim və Erkən Orta Əsr Azərbaycan Memarlığı” kitabında (1986, Bakı, səh 287) yazır: “Eramızın ilk minilliyinin başlanğıcında yeddi Allaha həsr edilən həmin dövrlər üçün möhtəşəm, səkkiz mərtəbəli qala məbədi (Qız Qalası) ucaldıldı. Orada yeddi müqəddəs mərtəbə var idi. Divarlar Panteonda Ahuramazda və Mitra Allahlarının şərəfinə yanan rəngli atəşləri ilə bir yerdə olan ibadətgahları gizlədirdi.”

Heç kəs Qız Qalasının nə zaman tikildiyini bilməsə də, ancaq bir şey məlumdur ki, bu tikili 12-ci əsrdə deyil, ondan bir neçə əsr öncə inşa edilmişdir.

Şirvanşahlar sarayı

Orta əsrlərin Şirvanşahlar Sarayı Azərbaycanlılar üçün çox önəmli bir rəmzdir, çünki o, onlara Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi tarixini xatırladır. SSRİ-dəki bəzi şovnist akademiklər sübut etməyə çalışırdılar ki, Azərbaycan ayrıca dövlət kimi heç vaxt mövcud olmamış və o, 1918-ci ilə qədər rus və iranlılar kimi başqa xalqların hakimiyyəti altında olmuşdur. Əslində bəzi düzgün məlumatlandırılmamış azərbaycanlılar və əcnəbilər hələ də bu fikrə inanırlar. Lakin bu saray da daxil olmaqla bütün tarixi faktlar sübut edir ki, Şirvan dövləti (Şimali Azərbaycan) 9-cu əsrdən 16-cı əsrdək olan 700 illik bir dövrdə müstəqil bir dövlət olmuşdur.

Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı 15-16-cı əsrlərdə Şirvan dövlətinin başçıları tərəfindən tikdirilmişdir. Bu orta əsrlər dövründə bütün Azərbaycan ərazisində dağıdılmamış yeganə qədim iri saray idi. Saray kompleksi İçərisində iki mərtəbəli əsas bina yerləşir. Bir zamanlar bu binada qızıldan hazırlanmış çox gözəl bir taxt var idi. Əsas binanın qarşısında 15-ci əsr alimi Seyid Yəhya Baküvinin məqbərəsi yerləşir. Yaxınlıqda yerləşən Divanxanın girişi qapısı gözəl daş oymalar ilə bəzədilmişdir. Sarayın aşağı həyətinə Şirvanşahların sərdabələri, məscid və qədim hamam qalıqları yerləşir.

Şirvanşahlar Sarayı həqiqi bir saray kimi uzun müddət xidmət göstərməmişdir. 16-cı əsrdə Bakı Cənubi Azərbaycanın (hal-hazırda İran) Ərdəbil əyalətindən olan Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən işğal edildi. O Şirvan dövlətini tamamilə ələ keçirir, hakim şah nəslinin bütün nümayəndələrini öldürtdürür və Şirvanşahlar Saray kompleksinə aid bəzi binaları yandırdırır.

19-cu əsrdə rus əsgərləri Sarayın əsas binasından kazarma kimi istifadə etmişdilər. İki məsciddən biri hərbi arsenal kimi istifadə olunmuş və 1918-ci ildə partlamışdı. Hal-hazırda sarayın həyətinə yalnız bir məscid qalmışdır.

Sovet dövründə Şirvanşahlar Sarayı muzey kimi istifadə olunmuşdur. Bugün də muzey və onun tikililəri bağlıdır və sarayda geniş miqyaslı təmir işləri aparılır. Təssüflər olsun ki, maliyyə çatışmazlığı bu təmir işlərinin dayandırılmasına səbəb olmuşdur.

Sovet dövrünə qədərki memarlar

Sovet dövründə orta əsr Azərbaycan memarları nisbətən yaxşı tədqiq olunmuşlar. Bunlardan ən məşhuru 12-ci əsr memarı Əcəmi ibn Əbubəkir, və ya sadəcə Əcəmi Naxçıvani kimi tanınan memardır. Onun şərəfinə Bakıda bir metro stansiyası adlandırılmışdır. Əcəmi Naxçıvani Naxçıvanda daş oymalar və şüşə ilə bəzədilmiş iri qala tipli türbə tikmişdir. O, bu türbəni 1186-cı ildə Cənubi Azərbaycan və Naxçıvanda hakimlik edən Eldənizlər dövlətinin başçısı Sultan Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı Möminə Xatunun şərəfinə ucaltmışdır. Əcəmi Naxçıvani həmçinin Naxçıvanda Yusif ibn Küseyir türbəsini tikmişdir.

13-14-cü əsr digər qabaqcıl Azərbaycan memarları Zeynalabdin Şirvani, Mahmud ibn Maqsud, Hacı Əlişah Təbrizi, Ömər, Nizam Təbrizi, Cəmaləddin, Əbdül Mömin Təbrizi, Tacəddin və Arif olmuşlar. Sovet dövrü tarixçiləri Mərdəkan Qalasını tikən Əbdül Məcid və Bakı yaxınlığında Nardaran Qalasını inşa edən Mahmud ibn Səad kimi 13-cü əsr məşhur Bakı memarlarını tədqiq etmişlər. Bizə həmçinin Azərbaycan memarlarının Hindistandakı Tac Mahal sarayının və Mərkəzi Asiya və Şərqdə digər memarlıq abidələrinin tikintisində iştirak etmələri də məlumdur.

Sovet dövründə orta əsr memarları təriflənsə və tədqiq edilsə də, kapitalizm dövründə fəaliyyət göstərən bir çox Azərbaycan memarları unudulur və diqqətdən kənar saxlanılırdı. Əslində Stalin dövründə heç kəs onların adını belə çəkmə bilməzdi.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Şamil Fətullayev kimi alimlər 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən istedadlı memarların işlərini daha geniş tədqiq etməyə başladı. 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi "Bakının Memarlıq Ensiklopediyası" nda Fətullayev çoxdan unudulmuş Qasım Hacıbababəyov, Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov, Zivər Əhmədbəyov, G. Axundov, Ömər Abuyev, İsmayıl Qacar və Mirzə Həsən Hacınski kimi memarların işlərini əks etdirmişdi.

Sovet dövründə rus memarları Bakının orta ərs qala şəhərini yenidən qurduqları və müasirləşdirdiklərindən diqqət mərkəzində idilər. 1859-cu ildə Bakı Rusiya İmperiyasının Bakı vilayətinin paytaxtı olduqdan sonra rus memarları barokko, qotik, renessans, modern və mavritan kimi qərb memarlıq üslublarını Bakıya gətirdilər.

Lakin Azərbaycan inşaatçıları da bu işdə əmək sərf etmişdilər. Planlaşdırma və tikinti işlərinin çoxu Qasım Hacıbababəyov (1811-1874) və Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1862-ci ildən 1867-ci ilə qədər Hacıbababəyov mərkəzi Bakının bütün sahil bölgəsində tikinti işlərini tamamladı. Bu bölgə hal-hazırda şəhərin ən gözəl hissələrindən biri hesab olunur. O, dənizkənarı parkı saldı, su təchizatı sistemi yaratdı və çoxlu sayda fontanlar tikdirdi. Hacıbababəyov həmçinin indi Bakının mərkəzi parklarından biri olan kölgəli Sisiyanov parkının planını hazırladı.

Hacıbababəyov indi Fontanlar Meydanı kimi tanınan və şəhərin mərkəzi meydanı olan Parapet meydanının layihəsini hazırlamışdı. 1868-ci ildə o, bu meydan yaxınlığında geniş karvansaray tikdirdi. İndi bu binada Araz kinoteatrı yerləşir. Qoslavski, Ploşko, Eyxler və Fon der Nonne kimi rus, polyak və alman memarları Sovet dövrünə qədərki dövrdə Bakıda Bakı İcra Hakimiyyətinin, Muxtarov Sarayı, Tağıyev Sarayı və İsmailiyyə Binası kimi bir sıra memarlıq şedevrlərinin tikilməsində əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Neft maqnatları

19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində tikilən möhtəşəm binaların çoxu Azərbaycanda ilk Neft Yüksəlişi dövründə əldə edilmiş vəsait hesabına maliyyələşdirilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, bu

binaları tikən iş adamları və neft maqnatları Sovet dövründə çox nadir hallarda yada salınırdı. Azərbaycan müstəqilliyini əldə edəndən qədər, onun vətəndaşlarının çoxu Bakının küçələrini bəzəyən bu əzəmətli binaların kim tərəfindən tikdirildiyini bilmirdi.

Tağıyev, Nağıyev, Əsədullayev, Muxtarov, Aşurbəyli və Guliyev kimi neft maqnatları və xeyriyyəçiləri Bakı memarlığının sifətini dəyişə bilərdilər, lakin Sovet dövründə onların bu cəhdlərinə etinasızlıq göstərilmişdi. Onların adını çəkmək “siyasi nöqtəyi-nəzərdən doğru” deyildi. Tarixçilər yazırdılar ki, Bakının kapitalistləri özlərinə dəbdəbəli saraylar tikirdilər, amma fəhlələr və kəndlilər aclıq və xəstəliklərdən əziyyət çəkir və yoxsulluq içərisində yaşayırdılar.

Bu tarixçilər adətən neft maqnatlarının kasıblar üçün məktəblər, kitabxanalar, xəstəxanalar tikdirməsini qeyd etmirdilər. Əgər onların bu hərəkətləri xatırlansa idi, onda onlar “hakim sinfin riyakarları” sırasına aid edilirdi. Sovet tarixçilərinin sözlərinə əsasən neft maqnatları fəhlələrin əməyindən yüksək gəlir əldə etdiyi halda, bu sahibkarlar öz gəlirlərinin çox kiçik bir hissəsini əmək haqları və xeyriyyəçilik məqsəd ilə inşa edilmiş binalar şəklində sərf edirdilər.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Neft maqnatı və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev hal-hazırda Milli Tarix Muzeyinin yerləşdiyi zəngin Tağıyev iqamətgahı da daxil olmaqla Bakıda çoxlu sayda binalar tikdirmişdir. Tağıyev iqamətgahı 1893-1902-ci illərdə polşalı memar Yosef V. Qolsavski (1865-1904) tərəfindən tikilmişdir və bu tikili şəhərin bütöv bir məhəlləsini əhatə edir. Bakıda keçən il baş verən zəlzələ nəticəsində ziyan dəymiş bina hal-hazırda təmir məqsədilə bağlanmışdır.

Tağıyev kasıb azərbaycanlıların və qadınların təhsil almaları üçün çalışırdı. Bu məqsədlə o, 1898-ci ildə Bakının mərkəz hissəsində müsəlman qızlar üçün internat məktəb tikdirir. 3 mərtəbəli, mavritan üslubunda tikilmiş bu məktəb Müsəlman Şərqində ilk qız məktəbi olmuşdur. Tağıyevin maliyyələşdirdiyi bu məktəbin də memarı Qoslavski olmuşdur.

Lakin heç də hamı Tağıyevin bu səylərini qiymətləndirmirdi. Tağıyevin Rus çarı III Aleksandrın razılığının almasına baxmayaraq, Bakıdakı müsəlman mövhumatçıları məktəbin tikilməsinin qarşısını almağa çalışırdılar.

Yenidənqurma illərində bu hadisələrlə bağlı materiallar üzə çıxmağa başladı. Belə məlum olur ki, fanatiklər Tağıyevin dostu olan və öz qızlarını bu məktəbə göndərən Molla Ruhullanın evinə daxil olmuş və o namaz qılarkən onu öldürmüşlər. Dini ekstremistlər küçələrə toplaşaraq çadra geyməyən Azərbaycan qadınlarına hücum edir, onları Avropa tipli ayaqqabılarını çıxarmağa və qara çadra geyinməyə məcbur edirlər. Məktəbə gedən qızlar və onların valideynləri qorxu içərisində yaşayırdılar.

Tağıyevin məsləhəti ilə məktəbli qızlar Rus İmperatriçası Aleksandra Fyodorovnaya məktub yazaraq, ona məktəb açmağa icazə verdiyinə görə təşəkkür edirlər. Cavab teleqramında imperatriça bu qızların öz ölkələrinin faydalı və xoşbəxt vətəndaşları olacağına ümid bəslədiyini bildirir. Bu məktubdan sonra fanatiklər hökumətə qarşı getməkdən qorxaraq, artıq qızlara hücumu dayandırır. Məktəb “Aleksandra rus müsəlman qadın internat məktəbi” adlandırılmağa başlayır.

Azərbaycanın erkən müstəqilliyi illərində (1918-1920) Tağıyev məktəbin binasını Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökumətinə təhvil verir. Sonralar burada bolşevik hökuməti fəaliyyət göstərir. Bu gün bu gözəl binada Əlyazmalar İnstitutu yerləşir.

Tağıyev həmçinin müsəlman Şərqi Avropa üslublu teatr olan musiqili komediya teatrının tikintisini maliyyələşdirmişdir. Hacıbəyovun operalarının çoxu bu teatrda ifa olunmuşdur. Lakin Sovet dövründə azərbaycanlıların bu binanın Tağıyevi tərəfindən tikdirildiyini söyləməkdən çəkinirdilər. Bu çox təhlükəli idi. Hal-hazırda bina yenidən təmir edilib və daha da gözəlləşib.

Ağa Musa Nağıyev

Bakının memarlığına böyük töhvə verən digər bir neft maqnanı Ağa Musa Nağıyev (1848-1919) olmuşdur. O, şəhər xeyriyyə cəmiyyəti olan “Cəmiyyəti-Xeyriyyə” üçün Bakının ən gözəl binalarından biri olan İsmailiyyə Sarayını tikdirmişdir. Bina Nağıyevin cavan ikən vərəmdən vəfat etmiş oğlu İsmayılın şərəfinə “İsmailiyyə” adlandırılmışdır.

Nağıyev İsmailiyyəni Venesiya qotikasına üslubunda tikəcəyinə dair söz verən polyak memarı İ. K. Ploşkonu işə götürür. Tikinti işləri 1913-cü ildə başa çatır, lakin 5 il sonra erməni daşnakları binanı yandırırlar. Azərbaycanlılar onu təmir etdirirlər və 1919-cu ildə burada ADR-in Parlamenti yerləşir. Bir il sonra parlamentin hakimiyyəti təhvil verməsini tələb edən bolşeviklər yaxınlıqda yerləşən gəmilərdən binaya atəş açmağa başlayırlar. Xoşbəxtlikdən binaya heç bir zərər dəymir.

Sovet dövrünün ilk illərində bolşeviklər İsmailiyyənin fasadındakı Qurandan olan sözləri kommunist şüarları və qızıl ulduzlarla əvəz etdilər. Elmlər Akademiyası bura köçərkən binanın üzərinə “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası” sözləri yazılır. Binaya girərkən onun adı latın əlifbası ilə ingiliscə yazılmasına baxmayaraq, ornament kimi binanın üzərinə həkk edilən iri metal qızıl ulduzlar və hərflər hələ də oradan kənarlaşdırılmayıb.

Nağıyevin Bakıda ən varlı neft maqnatlarından biri olmasına baxmayaraq, öz yoldaşları onu xəsis kimi tanıyırdılar. Məsələn, o öz torpaqlarında aparılan tikinti işlərinə diqqətlə rəhbərlik edirdi. O, işçilərinə və onların işlərinə diqqətlə nəzarət edərdi, hətta mismar qutusunu açıb onları özü sayardı.

Mərhum yazıçı Manaf Süleymanovun yazdığına görə, bir dəfə Nağıyev günorta yeməyi zamanı tikinti yerinə baş çəkir və görür ki, podratçı və tikintidə işləyən işçilərin bəzisi tonqalın ətrafına toplaşib yemək yeyirlər. Podratçı siqaretini kibritlə yandırır. Nağıyev ona baxır və deyir: “Sabah işə gəlmə. Sabah idarəyə get və işdən çıxarılməyin barədə sənədi al.”

“Niyə görə, Ağa Musa?”, deyərək podratçı ümitsiz vəziyyətdə soruşur.

“Sənin qarşında iri tonqal olduğu halda, buna ehtiyac olmasa da sən kibrit yandırdın. Əgər sən öz mülkiyyətinin qeydinə qalmırsansa, onda mən öz mülkiyyətimi sənə necə etibar edə bilərəm?”, deyərək Nağıyev cavab verir.

Xəsis kimi tanınmasına baxmayaraq, Nağıyev xeyriyyəçi idi və bir sıra önəmli binaları və layihələri maliyyələşdirmişdi. Məsələn, o, çox böyük bir xəstəxana tikdirmişdi və bu xəstəxana Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra onun adı ilə Musa Nağıyev adına Təcili Tibbi Yardım Xəstəxanası adlandırılmışdır. O, həmçinin Bakının su təchizat sisteminin—Şollar su zavodunun

maliyyələşdirilməsinə yardım etmişdir. O, Bakıda bir sır məktəbələrin tikintisinə yardım etmiş və kasıb ailədən olan 25 azərbaycanlı məktəblinin xərcini öz üzərinə götürmüşdür.

Sovet dövründə Nağıyevin Bakı memarlığına verdiyi tövhə demək olar ki, unudulmuşdur. Onun gördüyü işlər yalnız Yenidənqurma və müstəqillik illərindən sonra qiymətləndirilməyə başlanmışdır.

Murtuza Muxtarov

Şəhərin mərkəzində yerləşən ən iri yaşayış evlərindən biri olan Bakının Səadət Sarayı bir zamanlar neft maqnatı Murtuza Muxtarovun (1855-1920) dəbdəbəli iqamətgahı olmuşdur. Avropaya səyahət etdikdən sonra Muxtarov özünə fransız qotik üslubunda tikilmiş saraya bənzər bir iqamətgah tikdirmək qərarına gəlir. Polşalı memar İ. K. Ploşko 1911-1912-ci illərdə bu binanın tikintisinə nəzarət etmişdir.

Muxtarov həmçinin Bakı şəhərinin ətrafındakı Əmircan qəsəbəsində yerləşən və Azərbaycanın ən böyük məscidlərindən biri olan Əmircan məscidini tikdirmişdir. Rus hökuməti ona şəhərin mərkəzində belə böyük bir məscid tikdirməyə icazə verməmişdi. Muxtarov həmçinin Şimali Qafqazın Vladivostok şəhərində böyük bir məscid inşa etdirmişdi. Bu gün Muxtarovun iri şəhərkənarı villasında Bakının Botanika Bağının Mərdəkan filialı (Dendropark) yerləşir.

Ağa Bala Quliyev

1899-cu ildə Ağa Bala Quliyev Bakının mərkəzində gözəl bir saray tikdirir. Müxtəlif Avropa üslublarından istifadə edən neft maqnatları olan dostlarından fərqli olaraq, Quliyev Şirvanşahlar Sarayının giriş qapısındakı bəzək ornamentlərindən istifadə edərək Bakı-Abşeron memarlıq üslubunda ev tikdirməyə üstünlük verdi. Onun iqamətgahı bu üslubda tikilən yeganə binadır. Polşalı memar Skibinski bu iqamətgahın layihəsini hazılamışdı.

Az sayda azərbaycanlı un maqnatı kimi tanınan Quliyevin Xəzər neftinin kəmərlə vasitəsilə Qara dəniz sahillərində yerləşən Batumi (Gürcüstan) limanına nəqli layihəsini çəkilməsinə təşəbbüs edən bir şəxs olduğunu bilir. O, Bakı- Batumi səhmdar şirkəti yaradaraq 1897-ci ildə kəmərin tikintisinə başlamış və 1907-ci ildə bu işi başa çatdırmışdır.

İtirilmiş nəqşlər

Neft maqnatlarının saraylarının zalları, tavanları və qapıları rəngli və yağlı nəqşlərlə bəzədilmişdir. Bu rəsmlərə müxtəlif çöl təbiət mənzərələri, güllər, heyvanlar ilə yanaşı ənənəvi müsəlman ornamentləri, Bibliyadan səhnələr və 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərindəki gündəlik həyatdan şəkillər əlavə edilmişdi.

Sovet dövründə bolşeviklər bu rəsmləri “kapitalist memarlığının israfçılığı” kimi qəbul edərək onların üzərini boyamış və ya onları silmişlər. Bir çox hallarda, onlar həmçinin binaların içərisində yerləşən lepka bəzəklərini və oyma işlərini yox etmişdilər. Onlar binaların fəhlələrin həyatı kimi sadə və adi olması şərtinin qoyurdular.

İsmailiyə Sarayında bir otaq və zal və Tağıyev Sarayının Şərq Zalı da daxil olmaqla çox az tikililərdə orijinal interyer işləmələri olduğu kimi qalmışdır. Bu gün 70 il Sovet hakimiyyəti dövründə

dağıdılmış rəsmləri bərpa etmək mümkün deyil. Bəzi əski fotolar və rəsm işlərinin nadir nümunələri saxlanılıb, lakin onlar mövcud olan yeganə şeylərdir.

Stalin dövrü

1953-cü ilə kimi Sovet təbliğatı Azərbaycanın nəhəng memarlıq nailiyyətlərinin “millətlərin atası” olan Stalinin rəhbərliyi altında əldə edildiyini yayırdı. Əlbəttə ki, Stalinin hakimiyyəti illərində bir çox gözəl və cəlbedici binalar tikilmişdir. Bu sıraya Azərbaycan ənənəvi memarlıq üslubundan istifadə edilərək Sovet dövrünün ilkin illərində inşa edilmiş Bakı Vağzalını da daxildir.

Eyni zamanda II Dünya Müharibəsinin sonunda L. Rudnev, V. Muns və K. Tkaçenko kimi memarlar tərəfindən tikilən və Lenin meydanında (hal-hazırda Azadlıq Meydanı) Azərbaycan Hökumət evini də qeyd etmək lazımdır. Əsir alınmış alman əsgərləri burada işçi kimi istifadə olunurdular və Bakı camaatı bu barədə bunları deyirdi: “Bu bina çox yüksək keyfiyyətlidir, çünki onu alman əsgərləri tikib. O, çox dəqiq və səliqəli tikilib.”

Stalin dövründə Azərbaycanın ən məşhur memarları Sadıq Dadaşov və Mikayıl Hüseynov olmuşdur. Onlar Nizami küçəsində yerləşən “Buzovnanef”, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nizami Kinoteatrı, Hacıbəyov Konservatoriyası (indi Musiqi Akademiyası adlanır), Nizami Muzeyi, Nazirlər Kabinetinin binası, Axundov adına Milli Kitabxana kimi şah əsərləri yaratmışlar. Məcidov nəhəng Lenin Muzeyini (hal-hazırda burada xalça muzeyi və bir sıra başqa obyektlər yerləşir) inşa etmişdir. Azərbaycan memarları Əlilzadə və Mədətov Azərbaycan Dram Teatrını inşa etmişdir. Bu binaların tikintisinin çoxunun Xruşovun zamanında başa çatdırılmasına baxmayaraq, onlar iri həcmində, möhtəşəmliyinə və gözəlliyinə görə “Stalin binaları” hesab olunur. (Sovet dilində “stalinkalar”)

Stalin dövründə Azərbaycanda mədəniyyət sarayı adlanan yeni tip bina növü peyda oldu. Bu saraylar fəhlələrin və digər zəhmətkeşlərin əylənmək məqsədilə oyunlar oynamaq, mühazirələrə qulaq asmaq, şahmat oynamaq, idman yarışlarında iştirak etmək və Sovet və ya xalq musiqisi konsertlərinə qulaq asmaq üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi teatr mərkəzləri idi. Bu əzəmətli mədəniyyət mərkəzlərinin çoxu qədim yunan məbədlərini xatırladırdı.

1920-ci illərdə Bolşeviklər fəhlələr üçün şəhər bağları salmağa başladılar. Elmlər Akademiyasının İcraiyə binasına bitişik olan Sabir bağı və dənizkənarı bulvar yenidən tikildi və genişləndirildi. Bu bağların çoxunda Marks, Lenin, Engels, Stalin və dahi Azərbaycan şair və yazıçılarının heykəlləri qoyuldu.

Bu heykəllərin heç də hamısı müasir dünyagörüşü baxımından estetik deyildi. Fəhlə kişinin və kəndli qadının nəhəng malalı bürüncdən olan heykəlləri real həyatdan çox böyük kommunist ideyalarını xatırladırdı. Kişi əlində iri çəkic, qadın isə oraq tutaraq Sovet İttifaqındakı bütün fəhlə və kəndlilərin birliyini simvolizə edirdi. Hər iki heykəl atletik və qüvvətli görünürdü və onların sifəti laqeyd bir ifadə onları robota bənzədirdi. Digər heykəllər idmançı kişi və qadınlara həsr olunmuşdu və belə bir yazılı şüarla çıxış edirdilər: “Axmaq olma, idmanla məşğul ol!” Əlbəttə ki, müstəqillikdən sonra bu heykəllərin hamısı söküldü.

Stalin dövründə həyat şəraiti ideal həyat şəraitindən çox-çox uzaq idi. Bir çox Sovet vətəndaşları ümumi mətbəxi, hamam və tualetləri olan kommunal mənzillərdə yaşamağa məcbur olurdular. Stalinin siyasəti müxtəlif insanları vahid ailə kimi bir yerdə yaşamağa məcbur etmək idi.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra tarixçilər Stalin dövrü memarlığının müsbət və çatışmaz cəhətləri barədə danışmaq azadlığı əldə etdilər. Stalinin nəhəng inzibati binalar tikdirmək tendensiyası indi gigantomaniya (nəhəngbazlıq) kimi qəbul edilir. Digər tərəfdən, alimlər qəbul edirlər ki, Bakıdakı bir çox yüksək keyfiyyətli və gözəl binalar məhz Stalin dövründə inşa edilmişdir.

Xruşov dövrü

Xruşov hakimiyyətə gələndə Stalin dövrü memarlığının bütün nailiyyətlərini rədd etdi. O, elan etdi ki, 250 milyonluq Sovet xalqının hamısının öz şəxsi mənzili (kommunal mənzillərin əksinə olaraq) olmalıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün çox qısa zamanda keyfiyyətsiz və ucuz materialdan binalar tikilməyə başlandı. Keyfiyyət və estetikaya, görünür, heç önəm verilmirdi. Sovet dili ilə “xruşovkalar” adlanan və “Xruşovsayağı ev” mənasını verən bu 5 mərtəbəli eybəcər binalar Bakıda hələ də mövcuddur. Bəzən insanlar bu evləri “xruşoba” adlandırırlar. Bu isə rus dilində “truşoba” (çirkli, kasıb daxma) və Xruşovun familiyasının kombinasiyasıdır.

Bu ucuz mənzillər tikilən zaman Xruşov demişdi: “Narahat olmayın. Bu evlər yalnız müvəqqətidir. 25 ildən sonra Sovet İttifaqı dünyanın ən varlı ölkəsi olanda, bu binalar söküləcək və fəhlələr üçün həqiqi saraylarla əvəz ediləcək.”

Bu binaların keyfiyyətinin çox aşağı olmasına baxmayaraq, Xruşovun layihəsi Sosializmin böyük qələbəsi kimi qiymətləndirildi. Biz indi bu binaların həqiqi simasını görürük. Lakin eyni zamanda xatırlamalıyıq ki, onlar minlərlə azərbaycanlıya Stalinin kommunal evlərini tərk etmək və öz şəxsi mənzillərinə malik olmaq imkanı verdi.

Brejnev dövrü

Brejnevə görə Xruşovun çox qısa zaman ərzində bütün vətəndaşları şəxsi mənzillərlə təmin etmək istəyi “volüntarizm”, yəni qeyri-real şeylərə nail olmaq üçün atılmış bir təşəbbüs idi. Brejnev Bakıda bu ucuz və görkəmsiz binaların tikintisini dayandırdı.

Onların əvəzinə bütün respublika ərazisində 5 və 9 mərtəbəli daha keyfiyyətli binalar tikilməyə başlandı. Həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev Gülüstan Sarayı, Respublika Sarayı, Xalq Sənaye Nailiyyətləri Sərgi Salonu, Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin binası və Parlament Binasının layihələri üçün irimiqyaslı tikinti işlərinə başlanğıc verdi.

Lenin meydanında Abşeron və Azərbaycan mehmanxanaları ucaldıldı. Moskva mehmanxanası isə Avropadan gələn varlı əcnəbilərin qaldığı bir mehmanxana kimi şöhrət qazandı.

Ümumilikdə, Stalin üslubu daha müasir memarlıq formaları ilə əvəz olundu. Köhnə Parapet çoxlu sayda fontanları və heykəlləri olan Fontanlar Meydanına çevrildi.

Həmin dövrdə Azərbaycan kitabları və qəzetləri Kommunist Partiyasının Bakının gözəlləşdirilməsindəki rolunu vurğulayırdılar. Brejnev özü dəfələrlə şəhərə səyahət etmiş və demişdi: “Bakı gözəl şəhərdir. Burada yaşamaq və işləmək çox xoşdur.” Onun bu sözləri tezliklə Bakıdakı lövhələrdə şüar kimi istifadə olunmağa başladı.

Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycan memarlığı bütün Sovet İttifaqını bürüyən eyni problemlərdən əziyyət çəkirdi. İndi Azərbaycan müstəqil bir dövlət olduğundan, biz açıq-açıqına

yaza bilərik ki, Brejnev dövründə tikilən yaşayış evləri də aşağı keyfiyyətli idi. Buna səbəb Sovet tikinti sənayesini bürümüş korrupsiya idi. Adətən yeni evlərdə yaşayan insanlar həmin evləri özləri təmir etməyə məcbur olurdular, çünki onlar çox aşağı keyfiyyətli tikilirdi.

Yeniliklər

Bakı memarlığı Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra çox dəyişmişdir. Azərbaycan ilə neft müqaviləsi imzalayan xarici neft kompaniyaları özləri ilə çox böyük investisiya axını gətirmişlər. Bu kompaniyalardan çoxu öz ofislərini şəhərin mərkəzində açmışlar, bəziləri isə hətta orta əsrlərə aid İçəri Şəhəri seçmişlər. Bakının memarlıq mühitini əks etdirmək üçün yeni ofislərin çoxu ənənəvi Şərq üslubunda tikilir və orta əsr evlərini xatırladır. İçəri Şəhərdə yerləşən köhnə evlərin çoxu yenidən bərpa olunmuş və bununla da Bakının tarixi mərkəzinə daha təmiz və müasir görkəm vermişlər.

Bununla belə, bir çox azərbaycanlı memarlar İçəri Şəhərdə aparılan yeni tikinti işlərinə kəskin etiraz edirlər. Onlar deyirlər ki, orada aparılan geniş tikinti işləri orta əsrlər şəhərinin nadir strukturunu pozur. Qız Qalası, Şirvanşahlar sarayı da daxil olmaqla qala daxilindəki İçəri Şəhər 2000-ci ildən UNESCO'nun Dünya Əhəmiyyətli Abidələr statusuna malikdir, lakin onu qorumaq üçün lazımı tədbirlər yerinə yetirilmir və ya yerinə yetirilməsi çox çətinidir.

Sovet dövründə Bakı rahat və dəbdəbəli otellər az idi. Lakin indi şəhərdə çoxlu sayda əcnəbi olduğundan, yeni otellər tikilməkdədir. Bunlara iki nümunə kimi Avropa Oteli və İSR Plaza'nı göstərmək olar. Köhnə Naxçıvan oteli hal-hazırda bərpa olunmuş və Hyatt Regency və Hyatt Towers adı ilə tanınır. Hyatt kompleksində həm ofislər, həm də yaşayış mənzilləri vardır.

Bakının səma xəttini Azərbaycan Milli Bankı və Tikinti Bankı kimi yeni polad və şüşəli binalar kəsir. Bu müasir binalar Bakını Sovet görkəmini hələ də saxlayan Tiflis və Yerevan kimi Qafqaz şəhərlərindən fərqləndirir.

Bakıda son dövrlərdə tikilən yaşayış binalarında və məscidlərdə türk təsiri açıq-açıqna hiss olunmaqdadır. Bu məscidlər ənənəvi Azərbaycan üslubundan fərqli olaraq Osmanlı üslubunda tərtib olunmuşdur. Adətən Osmanlı məscidləri nazik nizə başlı minarələrə və geniş silindr formalı günbəzlərə məxsusdur. Bu üslubun ən yaxşı nümunəsi İstanbulda yerləşən məşhur Aya Sofya məscididir. Bakının ən məşhur məscidlərindən biri türk Cümə məscidi Osmanlı üslubundadır və bir neçə il bundan əvvəl Şəhidlər Xiyabanı yaxınlığında tikilmişdir.

Azərbaycan üslublu məscidlər ənənəvi olaraq ağ daşdan tikilən enli, qısa minarələrə malikdir. Türk minarələrinin metallik və rəngli damlarından fərqli olaraq, yerli minarələrin hər biri ornamentlərdən və eyvanın aşağısında yerləşən daşların üzərinə oyulmuş Quran ayələrindən ibarət sadə görünüşə malikdir. Bakıda yerləşən 10-cu əsrə aid Məhəmməd məscidi bunun bariz nümunəsidir.

Çoxlu sayda xaricilərin olması bütün Bakıda yeni mağazaların və dükanların tikilməsinə səbəb olmuşdur. Qərb üslubunda tikilən supermarketlər Sovet tipli mağazaları əvəz etməkdədir. Bakıda tikilən ilk supermarketlərdən biri Ramstor olmuşdur. Hal-hazırda onun bütün şəhərdə supermarketlər şəbəkəsi mövcuddur.

Yeni restoranlar, kafelər, sonsuz sayda şadlıq evləri də Bakıda açılmaqdadır. Bütün bu binalar Bakının ənənəvi görünüşünə yeni xüsusiyyətlər əlavə etmişdir.

Fərid Ələkbərov Azərbaycan International jurnalında müntəzəm olaraq yazıları ilə çıxış edir. O, Əlyazmalar İnstitutunun Ərəb Əlyazmaları bölməsinin baş elmi işçisidir. Fərid Ələkbərovun başqa məqalələrini oxumaq istəyirsinizsə, AZER.com internet səhifəsində axtarış aparın. Həmçinin, onun latın qrafikası ilə yazılmış bəzi məqalələrini AZERİ.org internet səhifəsində tapa bilərsiniz.

Azərbaycan memarlığı ilə bağlı daha ətraflı məlumat əldə etmək istəyirsinizsə, onda Azərbaycan International jurnalının “Memarlıq və İnkişaf” başlıqlı 1998-ci il Qış nömrəsinə (Aİ 6.4) baxa bilərsiniz. Azərbaycan memarlığı barədə digər mənbələr aşağıdakılardır: Davud Axundovun “Qədim və Orta Əsrlər Azərbaycan Memarlığı” (1986), Şamil Fətullayevin “19-cu əsrdən 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan Memarlığı” (1988), R.M. Əfəndizadənin “Sovet Azərbaycanı Memarlığı” (1986), V.G. Muradovun “Azərbaycanda Şəhərsalma” (Eramızın 13-16-cı əsrlərində) (1984).

Veb direktor: Betti Bleyer

Tərcümə etdi: Aytən Əliyeva

Yoxladı: Aydan Nəcəfova

Redaktə edən və veb üçün hazırlayan: Aydan Nəcəfova